

Rewaloryzacja ogrodu Branickich w Białymstoku jako element budowy tożsamości miasta

Dorota Sikora

The Restoration of
Branickis' Garden
in Białystok as an
Element of Building
the City Identity

Znaczenie
Ogrodu Branickich
w kontekście
uwarunkowań
urbanistycznych

The meaning of Branickis'
Garden in the context of
urban conditions

Białystok jest miastem ukształtowanym w wieku XVIII, a więc stosunkowo młodym, nie ma tu średniowiecznych murów miejskich, gotyckich świątyń czy starówki w rozumieniu starówek Krakowa, Gdańska czy Wrocławia. Kluczowym obiektem Białegostoku, wokół którego budowana jest obecnie tożsamość miasta, jest ukształtowana z ogromnym rozmachem rezydencja pałacowo-ogrodowa, zwana „Wersalem Podlaskim”¹. Powstała ona w XVIII w. dla hetmana wielkiego koronnego Jana Klemensa Branickiego (1689-1771), właściciela Białegostoku². Wokół rezydencji tej rozrastało się osiemnastowieczne miasto, powiązane kompozycyjnie i funkcjonalnie z pałacem i hetmańskimi ogrodami. W tej sytuacji nie dziwi fakt, że obecne władze Białegostoku, w imię kształtowania pozytywnego wizerunku miasta, postanowiły przeprowadzić w zespole pałacowo-ogrodowym kompleksowe prace konserwatorskie, których celem

jest przywrócenie temu obiektowi jego dawnej świetności.

Poniższy tekst stanowi próbę podsumowania dotychczasowych działań, związanych z rewitalizacją Ogrodu Branickich³. W działania te, koordynowane przez Urząd Miasta w Białymstoku, zaangażowanych było wiele podmiotów: Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków (obecnie Narodowy Instytut Dziedzictwa), Podlaski Wojewódzki Konserwator Zabytków, wielu projektantów różnych specjalności. Autorka poniższego tekstu opracowała koncepcję rewitalizacji ogrodu oraz część projektowej dokumentacji wykonawczej, a także koordynowała całość procesu od strony merytorycznej.

Zakres przeprowadzonych prac został w niniejszym tekście przedstawiony na tle historii Ogrodu Branickich, którą pokrótce opisano w pierwszej części artykułu. Historia ta stanowi uzasadnienie decyzji projektowych, podejmowanych na różnych etapach trwającego aktualnie procesu konserwacji tego obiektu.

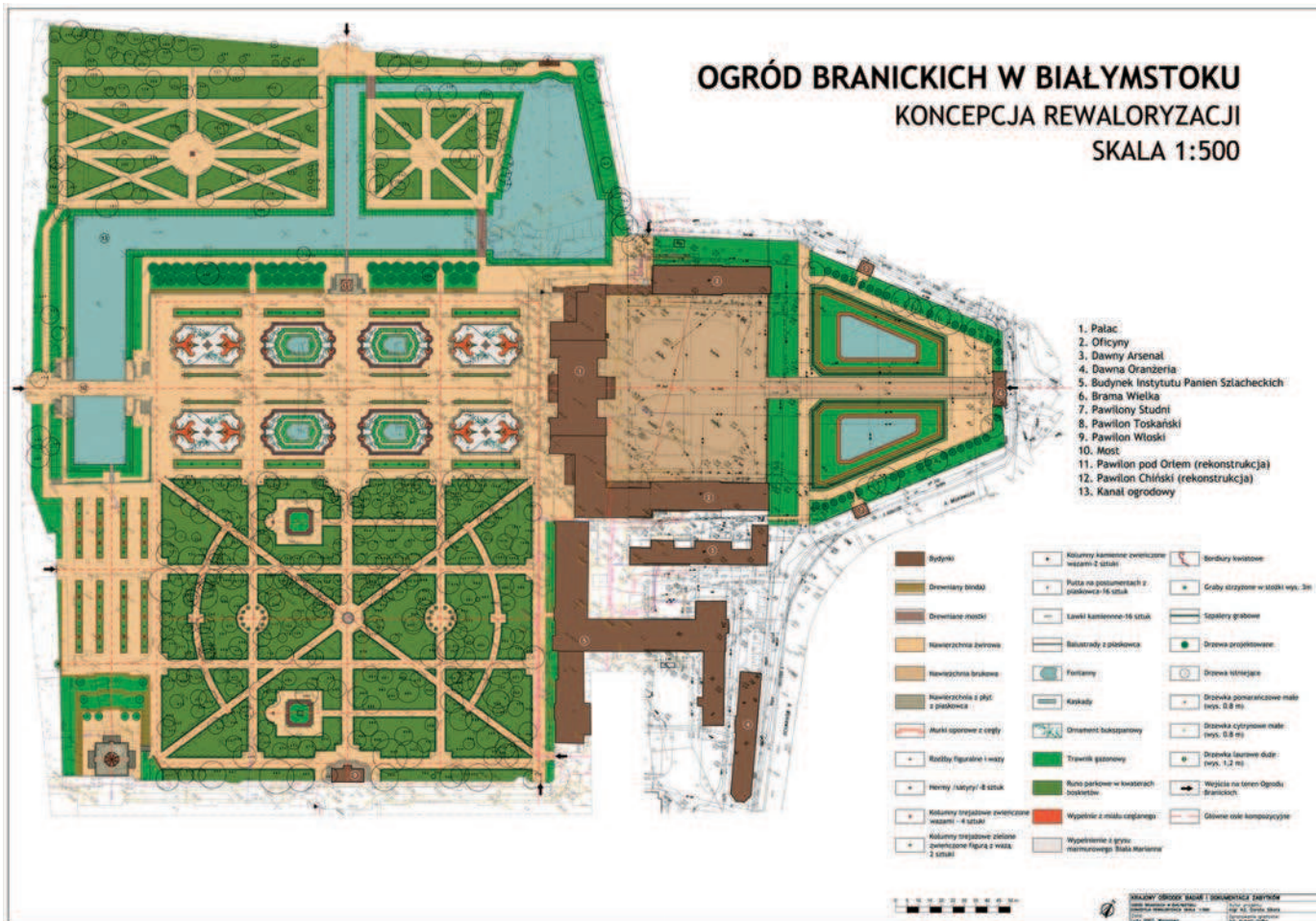
Rys historyczny
Ogrodu Branickich

The history of Branickis'
Garden

Jan Klemens Branicki przez ponad pół wieku (1720-1771) rozbudowywał i upiększał białostocki pałac i otaczający go ogród. Rezydencja

Ryc. 1. Koncepcja rewaloryzacji Ogrodu Branickich, autor D. Sikora, KOBIDZ, 2006 r.

Fig. 1. The concept plan of Branickis' Garden revalorization, author: D. Sikora, National Heritage Board of Poland, 2006

hetmańska wzbudzała powszechny podziw, a jej właściciela określano mianem „najrzędniejszego w Polsce magnata” [Niemcewicz 1868].

Do dziś pozostała nierozstrzygnięta kwestia autorstwa planu hetmańskiego ogrodu [Ciołek 1954]. Autorem koncepcji mógł być jeden z wybitnych ówczesnych architektów i inżynierów, których Branicki zatrudniał: Jan Zygmunt Deybel, Jan Henryk Klemm, Pierre Ricaud de Tirregaille czy Jakub Fontana. Każdy z nich miał niewątpliwie znaczący wkład w rozwój białostockiej rezydencji, w tym również tutejszego ogrodu. Sam hetman, ingerujący – jak to wynika z jego korespondencji

z oficjalistami – w bardzo szczegółowe kwestie natury techniczno-ogrodniczej, był również pomysłodawcą wielu zastosowanych w ogrodzie rozwiązań [Oleńska 1998].

Formę osiemnastowiecznego Ogrodu Branickich znamy dzięki zachowanym archiwaliom: rycinom Jana Henryka Klemma i Michaela Rentza, cyklowi rysunków Piera Ricauda de Tirregaille’a, wielu projektom budowli ogrodowych, inwentarzowi z 1772 r., opisom ówczesnych podróżników oraz przekazom kartograficznym.

Ogród został usytuowany na południowy zachód od pałacu i urządzony zgodnie z kanonami obowiązującej w XVIII w. w Europie mody.

Wjazd na teren rezydencji prowadził poprzez reprezentacyjną bramę oraz dwa dziedzińce: wstępny i honorowy. Za pałacem znajdował się salon ogrodowy z ośmioma bukszpanowymi parterami haftowymi, bogatą dekoracją rzeźbiarską, czterema fontannami i obszerną altaną trejażową – Pawilonem pod Orłem.

Na południowy wschód od pałacu znajdowały się boskiety, ozdobione fontanną umieszczoną na przecięciu dróg. Drogi boskiety pełniły, obok funkcji użytkowej, jednocześnie rolę osi widokowych, na zamknięciu których umieszczono rzeźby, bramy, pawilony.

Ryc. 2. Avant court po zakończeniu prac konserwatorskich, 2010 r.

Fig. 2. Avant court after restoration, 2010

Działania hetmana Branickiego nie ograniczały się tylko do terenu rezydencji, ale objęły również miasto Białystok z otaczającym krajobrazem. Rezydencja hetmańska została wpleciona w rozległą kompozycję krajobrazową z pałacami, pawilonami i punktami widokowymi, rozsiyanymi po okolicznych wzgórzach i dolinie rzeki Białej [Kowecka 1993].

Wraz ze śmiercią hetmana jego ogród zaczął powoli popadać w ruinę. Wdowa po nim – Izabela Branicka – nie była w stanie prowadzić prac budowlanych na tak szeroką skalę, jak jej zmarły mąż i ograniczyła się głównie do działań porządkowo-remontowych.

W roku 1702 spadkobiercy Branickiego sprzedali pałac wraz z otoczeniem królowi pruskiemu Fryderykowi Wilhelmowi III, a od 1808 r. rezydencja przeszła we władanie cara Aleksandra I, który w 1836 r. przeznaczył ją na szkołę dla dziewcząt – Instytut Panien Szlacheckich, funkcjonującą tu aż do I wojny światowej. Kolejnym zmianom właścicieli towarzyszyła dalsza degradacja ogrodu – rozrosły się nie pielęgnowane boskiety, partery zamieniono w trawniki, altany rozebrano, część rzeźb ogrodowych wystawiono na licytację a część wywieziono do ogrodów Petersburga. W 1836 r. na polecenie cara nastąpiła likwidacja oranżerii, z której drzewka i krzewy trafiły do Carskiego Sioła, warszawskich Łazienek i Belwederu.

Pierwsze prace o charakterze porządkowym przeprowadzono

Południowy narożnik ogrodu zajmował, usytuowany na lekkim wyniesieniu, Pawilon Chiński i towarzyszący mu niewielki ogródek z topiarycznymi formami roślinnymi. Przez mostek, położony na wschód od tej budowli można było przejść do Zwierzyńca Danieli.

Na głównej osi założenia, na południowy zachód od pałacu, zbudowano arkadowy most. Za mostem kompozycja ogrodowa ciągnęła się dalej: znajdowały się tu układy parterów, wzdłuż których posadzono drzewa o piramidalnych formach. Na zamknięciu całości kompozycji od południowego zachodu wzniesiono glorię, pełniącą funkcję pawilonu widokowego oraz bramę do Zwierzyńca Jeleni. Ogród górny oddzielony był od ogrodu dolnego murem oporowym, zwieńczonym kamienną balustradą oraz położonym poniżej kanałem.

Ogród dolny także otrzymał zgeometryzowaną, regularną formę, chociaż drzewa tu rosnące nie były aż tak silnie formowane jak w ogro-

dzie górnym. W tej części ogrodu znalazła się wyspa na kanale oraz dwa pawilony: Pawilon nad Kanałem i Pawilon Toskański. W niedalekiej odległości od ogrodu dolnego znajdował się budynek hetmańskiego teatru.

Na wschód od pałacu ciągnęły się ogrody i dziedzińce, łączące cechy reprezentacyjne z użytkowym charakterem tych przestrzeni. Zgodnie z Inwentarzem z 1772 r. znajdowały się tu *Dziedziniec Kuchenny*, *Ogród przy Apartamentach Łazienkowych*, *Ogródek Małej za Pokojami Gościnnymi*. Jeszcze dalej na wschód znajdowały się *Oranżeria na Kwiaty*, *Figarnia*, *Domek Ogrodnika*, *Oranżeria Wielka*, *Oranżeria Druga Wielka* (zwana *Nowoprzymurowaną*), *Ogródek przed Oranżerią*, *Ogródek przed Domkiem Ogrodnika*, *Ogródek na Kwiatki*.

Hetmański ogród łączył się kompozycyjnie z otaczającymi go zwierzyńcami: Zwierzyńcem Jeleni, Zwierzyńcem Danieli oraz Zwierzyńcem Wielkim.

w Ogrodzie Branickich w okresie międzywojennym, kiedy pałac stał się siedzibą władz wojewódzkich. Niestety, w trakcie II wojny światowej zarówno pałac, jak i ogród uległy ponownie znacznym zniszczeniom. Powojennej odbudowie pałacu, prowadzonej pod kierunkiem białostockiego architekta Stanisława Bukowskiego, towarzyszyła rewaloryzacja ogrodu. Odmową zasługą ówczesnych konserwatorów było przywrócenie zarośniętemu i zdziczałemu ogrodowi jego barokowej dyspozycji przestrzennej. Niestety, ze względu na występujące wówczas braki materiałowe oraz ogólną atmosferę pośpiechu i aktywności, towarzyszącą większości ówczesnych prac konserwatorskich, rewaloryzacja Ogródu Branickich w zakresie rozwiązań szczegółowych została obciążona wieloma błędami. Najpoważniejsze z nich to rozebranie części zachowanych barokowych relikwów (np. fontanny ściennej nad kanałem czy płyt dennych osiemnastowiecznych fontann), powszechne stosowanie betonu zamiast piaskowca, brak dbałości o uszanowanie historycznej lokalizacji elementów zabytkowych (w wyniku czego, na przykład, kamienna balustrada ogrodowa znalazła się, po dość drastycznym przystosowaniu, na dachu pałacu – jako jego attyka), stosowanie nawierzchni asfaltowych i współczesnych latarni parkowych. Działania te upodobniły Ogród Branickich do typowego parku miejskiego lat 60. XX w.

Obecny stan Ogródu Branickich

The present state of Branickis' Garden

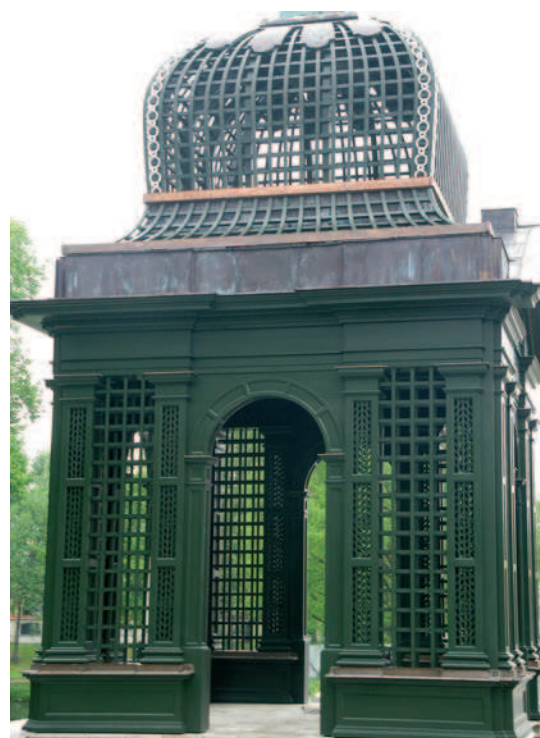
Ogród Branicki i teren dziedzińca wstępnego jest obecnie własnością komunalną, zarządzaną przez Urząd Miasta w Białymstoku. Pewną niedogodnością w planowaniu procesów konserwatorskich jest fakt, że pałac wraz z dziedzińcem honorowym oraz pasem terenu szerokości kilku metrów przed elewacją ogrodową pozostaje we władaniu innego podmiotu: Uniwersytetu Medycznego w Białymstoku.

Teren ogrodu użytkowany jest jako ogólnodostępny park miejski, przystosowany do potrzeb rekreacji biernej. Dziedziniec honorowy od wielu lat funkcjonuje jako nieformalny parking Uniwersytetu Medycznego⁴. Dziedziniec wstępny traktowany jest jako teren parkowy, wykorzystywany okazjonalnie jako miejsce imprez plenerowych.

Ogród Branickich wpisany jest do rejestru zabytków w ramach zespołu pałacowo-parkowego Branickich, obejmującego ponadto: pałac Branickich, dawny arsenał, dawną oranżerię, Pawilon Toskański, Pawilon Włoski, ogrodzenie z bramą wjazdową, pawilon-studnia I, pawilon-studnia II. Do rejestru wpisane jest również najbliższe otoczenie Ogródu Branickich, które stanowią parki miejskie, założone w XIX i XX

w. na obrzeżach dawnej rezydencji i przynależnych do niej zwierzyńców. Są to Park Stary, Park Planty, Zwierzyniec i Bulwary im. Zyndrama Kościółkowskiego. Parki te stanowią rodzaj strefy buforowej dla Ogródu Branickich.

Obecny stan ogrodu jest wypadkową zachowanych relikwów założenia osiemnastowiecznego, zaniedbań dziewiętnastowiecznych oraz powojennych prac konserwatorskich, przeprowadzonych przez Stanisława Bukowskiego. Relikwów osiemnastowiecznych jest stosunkowo niewiele. Stanowi je zespół waz i rzeźb ogrodowych, niektóre budowle (np. Brama Wielka i pawilony studni), fragmenty ogrodzenia. Wiele pozostałości osiemnastowiecznego ogrodu przetrwało natomiast w formie relikwów archeologicznych np.: fragmenty płyt dennych fontann, kaskad, murów oporowych, mury

Ryc. 3. Pawilon pod Orłem, 2011 r.

Fig. 3. Eagle Pavilion, 2011

Ryc. 4. Zakładanie parterów haftowych, 2011 r.

Fig. 4. Planting of the broderie parterres, 2011

taras dawnego Pawilonu Chińskiego, fundamenty Pawilonu nad Kanalem, kamienne obrzeża dróg w boskie-tach. Nawarstwienia dziewiętnastowieczne to przede wszystkim ponad stuletni samosiew oraz budynek Instytutu Panien Szlacheckich, bezpośrednio przylegający do ogrodu. Nawarstwienia dwudziestowieczne to głównie obiekty powstałe w wyniku prac konserwatorskich, przeprowadzonych po II wojnie światowej: most nad kanałem, Pawilon Toskański, Pawilon Włoski (z wbudowanymi relikwiami osiemnastowiecznymi), betonowe fontanny i betonowa balustrada w salonie ogrodowym, ogrodzenie Ogrodu Branickich. Ogólny stan techniczny ogrodu i jego wyposażenia oceniano w końcu lat 90. XX w. jako zły, co stało się przyczyną podjęcia ponownych prac konserwatorskich.

Badania i projekty

The research and projects

Proces rewaloryzacji Ogrodu Branickich w Białymstoku rozpoczął się w 1997 r. z inicjatywy ówczesnego dyrektora Ośrodka Ochrony Zabytkowego Krajobrazu – dr Andrzeja Michałowskiego. Podstawę formalną prac stanowiło porozumienie zawarte w 1997 r. pomiędzy OZK, Urzędem Miasta w Białymstoku i Podlaskim Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków, zobowiązujące strony do podjęcia działań na rzecz przeprowadzenia rewaloryzacji Ogrodu Branickich.

Prace projektowe poprzedziły liczne badania i prace analityczne, w tym badania archeologiczne, palinologiczne, nieinwazyjne (georadarem), kwerendy archiwalne, analiza wiekowa drzewostanu, ana-

liza kompozycji, analiza stopnia zachowania substancji zabytkowej, analizy porównawcze.

Na podstawie wyników badań i analiz w 2006 r. opracowano kompleksową koncepcję rewaloryzacji Ogrodu Branickich (autor: D. Sikora, KOBIDZ). Poniżej przedstawiono jej podstawowe założenia.

- Zgodnie z decyzjami podjętymi przez inicjatorów prac konserwatorskich w końcu lat 90. XX w., przyjęto, że generalną zasadą rewaloryzacji będzie dążenie do przywrócenia Ogrodowi Branickich formy przestrzennej z czasów Jana Klemensa Branickiego;
- Wierność barokowym wzorcom we współczesnych rozwiązaniach projektowych ma dotyczyć zarówno układu przestrzennego, jak i rozwiązań materiałowych.
- Podstawę dla decyzji projektowych, podjętych w koncepcji rewaloryzacji będą stanowić analizy zachowanych w terenie relikwów dawnej kompozycji, przekazy archiwalne, wyniki badań archeologicznych, studia porównawcze z obiektami analogicznymi;
- Dopuszczono możliwość zachowania pewnych późniejszych nawarstwień stylowych, uznanych za szczególnie cenne ze względów artystycznych lub społecznych np. nowego wystroju tzw. Ścianki Parawanowej z wizerunkiem Matki Boskiej Ostrobramskiej oraz utrzymania obecnego, pomniejszonego

w stosunku do stanu z XVIII w., terytorium ogrodu;

- Mając świadomość, że Ogród Branickich musi funkcjonować we współczesnych realiach i że musi być dostosowany do znacznie większej frekwencji niż w XVIII w., dopuszczono wprowadzenie elementów współczesnej infrastruktury technicznej: odwodnienia, systemu sztucznego nawadniania, systemu monitoringu, oświetlenia (iluminacji) obiektów kubaturowych.

Koncepcja rewaloryzacji znalazła swoje rozwinięcie w dokumentacji budowlanej i wykonawczej, obejmującej między innymi zagadnienia drogowe, rekonstrukcję altany trejażowej – Pawilonu pod Orłem, odbudowę fontann, odtworzenie kamiennej balustrady salonu ogrodowego i kamiennych ław, konserwację osiemnastowiecznego wystroju rzeźbiarskiego, odtworzenie partiórów haftowych i innych elementów roślinnych (szpalery, rabaty brzeżne).

Zakres i finansowanie współczesnych prac konserwatorskich

The range of conservation works and their financing

Ogród Branickich w Białymstoku jest od lat uważany za wielki, niewykorzystany turystyczny potencjał miasta. Mimo tej świadomości

podjęcie decyzji o rozpoczęciu kompleksowej rewaloryzacji tak dużego obiektu było wyzwaniem przetrastającym możliwości radnych aż trzech kadencji. Być może dlatego działania zmierzające do przywrócenia temu obiektowi dawnej świetności trwają już prawie 15 lat. W pierwszym etapie prac – do 2009 r., małymi krokami, udało się jednak wiele zrobić. Zrekonstruowano 4 partery haftowe, odrestaurowano siedem zachowanych do dziś architektonicznych elementów założenia ogrodowego oraz przeprowadzono kompleksową konserwację 18 rzeźb ogrodowych. Wartość przeprowadzonych wówczas prac wynosiła ponad 3,5 mln zł. W porównaniu do tej kwoty zewnętrzna pomoc finansowa wyglądała dość skromnie. Składały się na nią: uzyskana w 1998 r. dotacja z budżetu Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Białymstoku w wys. 15 tys. zł na rekonstrukcję pierwszego z bukszpanowych parterów oraz dotacja uzyskana w latach 2007-2008 ze środków Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego, o łącznej wartości 138 tys. zł pochodząca.

Równoległe, z niewielkimi przerwami prowadzono bieżące prace pielęgnacyjne zabytkowej zieleni, wydając rocznie 100 do 200 tys. zł. Podejmowane w latach następnych próby poszukiwania środków zewnętrznych kończyły się niepowodzeniem. Dlatego też z nadzieją przyjęto informację o uruchomieniu środków Norweskiego Mechanizmu Finansowego i Mechanizmu Fi-

nansowego Europejskiego Obszaru Gospodarczego. Programy te dawały możliwość uzyskania bezzwrotnej pomocy na realizację projektów z zakresu ochrony dziedzictwa kulturowego. Niestety, szybko okazało się, że Białystok nie mógł z tej pomocy skorzystać, ponieważ nie spełniał wymogów formalnych – nie posiadał dla tej części miasta ani miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego, ani też lokalnego programu rewaloryzacji.

Dopiero gdy ogłoszono nowy podział funduszy strukturalnych, obejmujący okres finansowania 2007-2013, dający możliwość pozyskania środków unijnych w ramach regionalnych programów operacyjnych, władze miejskie Białegostoku podjęły decyzję o przyspieszeniu prac nad uzupełnieniem dokumentów programowych miasta i aktualizacji dokumentacji projektowej.

W 2008 r., w dwusetną rocznicę śmierci Izabeli Branickiej, rozpoczął się I etap prac realizacyjnych, który objął konserwację dwóch pawilonów studni, przylegających do *avant court*. Pawilonom tym przywrócono pierwotną formę architektoniczną, z wejściami od strony dziedzińców, a pod ich posadzkami urządzono lapidaria, w których eksponowane są relikty ceglanych struktur i detale kamienne, wydobyte w trakcie badań archeologicznych. Koszt tych prac pokryto w całości z budżetu miasta.

W zbliżonym okresie, w sierpniu 2008 r., magistrat rozpoczął

działania, mające na celu uzyskanie dofinansowania dla dalszych prac konserwatorskich, a mianowicie odtworzenia barokowego układu przestrzennego *avant court* i salonu ogrodowego, ze środków Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Podlaskiego na lata 2007-2013. Działanie 3.1. Rozwój atrakcyjności turystycznej regionu, II oś priorytetowa „Rozwój turystyki i kultury”. Wartość zadania oszacowano na 17, 5 mln zł, a kwota dofinansowania ze środków unijnych wyniosła 9 mln 700 tys. zł, co stanowiło 55% kosztów kwalifikowanych przedsięwzięcia. Zgodnie z podpisaną umową, zobowiązano się do zakończenia prac do grudnia 2011 r.

W latach 2009 r. rozpoczęto kolejny etap prac realizacyjnych. Objął on swoim zasięgiem dziedziniec wstępny, na którym przywrócono nawierzchnie żwirową i kamienną („kocie łby”), wykonano dwie obszerne kwatery z trawiastymi wgłębnikami, w których zrekonstruowano fontanny, wymieniono alejowe za-drzewienie na obrzeżach dziedzińca.

W 2010 r. rozpoczęto działania w salonie ogrodowym. Prace objęły wyprofilowanie terenu, wykonanie nawierzchni żwirowej, odtworzenie czterech kamiennych fontann, rekonstrukcję kamiennej balustrady, rekonstrukcję Pawilonu pod Orłem, założenie ośmiu parterów haftowych (z bordiurami kwiatowymi), posadzenie stożków grabowych i formowanego szpaleru na granicy z boskietami, wykonanie

podziemnej infrastruktury, związanej z odwodnieniem nawierzchni oraz sztucznym podlewaniem parterów. Obecnie (maj 2011) prace te są na ukończeniu.

Na koniec należy dodać, że prace konserwatorskie prowadzone w Ogrodzie Branickich cieszą się akceptacją ze strony mieszkańców Białegostoku. Do rzadkości należą krytyczne uwagi czy sprzeciwy, chociaż, w ich trakcie wycięto kilkadziesiąt starych drzew. Jest to prawdopodobnie efekt bardzo szerokiej akcji informacyjno-promocyjnej, prowadzonej przez Urząd Miasta, skierowanej zarówno do mieszkańców, jak i do środowisk konserwatorskich. W ogrodzie od początku prowadzenia prac ustawione są tablice informacyjne, dużo wzmianek o postępie robót zamieszcza lokalna prasa, organizowane są spotkania z mieszkańcami⁵. We wrześniu 2010 r. roku zorganizowano międzynarodową konferencję, poświęconą konserwacji ogrodów barokowych, z udziałem przedstawicieli Ogrodu Wersalskiego, hiszpańskich ogrodów królewskich, specjalistów z Niemiec, Szwecji i Polski. Aktualnie w przygotowaniu jest publikacja książkowa, poświęcona Ogrodowi Branickich i jego konserwacji.

Fotografie wykonała autorka.

Photographs made by author.

Dorota Sikora

Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego
w Warszawie
Warsaw University of Life Sciences

Przypisy

¹ Określenie użyte po raz pierwszy przez Antoniego Friedricha Buschinga, niemieckiego podróżnika i geografa w Geografii Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego w 1768 r.

² Korzenie tego miejsca sięgają znacznie głębiej w przeszłość, ale zarówno założenie pałacowo-ogrodowe jaki i miasto (centrum) obecną formą przestrzenną zawdzięczają Janowi Klemensowi Branickiemu.

³ Pałac Branickich, siedziba Uniwersytetu Medycznego w Białymstoku, również podlega aktualnie pracom konserwatorskim.

⁴ W 2011 r. ustawiono szlaban, ograniczający wjazd samochodów na pałacowy dziedziniec.

⁵ Przykładowo koncepcja rewaloryzacji prezentowana była w Ogrodzie Branickich, wieczorem, na ogromnym ekranie, na spotkaniu, na które przyszło tysiące białostoczan. Po prezentacji odbył się w ogrodzie koncert muzyki poważnej w wykonaniu Filharmonii Białostockiej, połączony z pokazem sztucznych ogni.

Literatura

1. Ciołek G., 1954, *Ogrody Polskie. Przemiany formy i treści*, Budownictwo i Architektura, Warszawa, s. 75-77.
2. Kowecka E., 1993, *Dwór Najwyższego w Polsce Magnata*, Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa, s. 168-169.
3. Niemcewicz J. U., 1868, *Pamiętnik czasów moich*, oprac. J. Dłhm, 1957, t. I, Warszawa, s. 149-150.
4. Oleńska A., 1998, *Analiza kompozycji i dekoracji ogrodu przy pałacu Jana Klemensa Branickiego w Białymstoku* [w:] *Studia i Materiały, Ogród Branickich w Białymstoku, Badania, projekty, realizacja – 1998*, OZK, Warszawa, s. 23-76.